

НЕРЕАЛИЗОВАНА ПРВОНАГРАЂЕНА КОНКУРСНА РЕШЕЊА ЗДЕНКА КОЛАЦИЈА И МАРКА МУШИЋА ЗА СПОМЕН-ПАРК ЈАЈИНЦИ

АЛЕКСАНДРА УГРИНОВИЋ

САЖЕТАК:

У раду се расправља о нереализованим првонаграђеним конкурсним решењима Спомен-парка Јајинци истакнутих југословенских архитеката: Зденка Колација (конкурс 1956/1957. године) и Марка Мушића (конкурс 1980. године). Анализирају се поступци и начини на које аутори интерпретирају догађај масовног стрељања у Јајинцима и истражује се утицај друштвених и културних прилика на (не) реализацију Спомен-парка.

Овим радом ће се на основу историјског осврта на масовно стрељање у Јајинцима продубити знања о самом догађају, што ће нам омогућити да разумемо, образложимо и тумачимо пројектантске стратегије аутора првонаграђених решења. Циљ рада је да се сагледају размишљања и ставови аутора о начинима презентације и обележавања места страдања, али и да се увиде разлози зашто није дошло до извођења ни једног од награђених конкурсних решења. На крају ће се изнети допринос и значај конкурсних решења за Спомен-парк Јајинци у формирању новог приступа у интерпретацији меморијалних комплекса.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: меморијална архитектура, Спомен-парк Јајинци, првонаграђена конкурсна решења, Зденко Колацио, Марко Мушић

ABSTRACT:

The paper discusses the unrealized, first-awarded competition conceptual designs for the Memorial Park in Jajinci by prominent Yugoslav architects Zdenko Kolacio (competition in 1956/7) and Marko Mušić (competition in 1980). The methods and ways in which the authors interpreted the mass shooting of civilians in Jajinci are analyzed and the impacts of social and cultural circumstances on the (non-) realization of the Memorial Park is investigated.

On the basis of the historical review of the mass shooting in Jajinci, this work aims at broadening the knowledge of the event itself, enabling us to understand, explain and interpret the design strategies of the authors of the winning designs. The further aim of the paper is to look at the authors' thoughts and views on the ways of presenting and marking the place of sufferings, but also to investigate the reasons why neither award-winning competition conceptual design has been realized.

In the end, the contribution to and significance of the Memorial Park competition designs in the formation of a new approach to interpreting memorial complexes will be presented.

KEYWORDS: memorial architecture, Memorial Park in Jajinci, first-awarded competition conceptual designs, Zdenko Kolacio, Marko Mušić

Оспоменицима подигнутим у сећање на жртве Другог светског рата у последњих десет година објављен је велики број радова и књига. Истраживање ове теме у научним круговима иницирано је различитим односом према споменицима посвећеним жртвама Другог светског рата. Неки споменици су у лошем стању, неки су девастирани током деведесетих, неки су запустели, док има и оних који су недавно обнављани. Питање стања у којем се споменик налази и његове очуваности, веома је комплексно и зависи од много фактора. Одговор можемо наћи у друштвеном контексту у којем се споменик налази, али и у политичкој идеологији тренутне власти.

Период од шездесетих до осамдесетих година XX века у Југославији обележио је велики број јавних конкурса за спомен-обележја страдалима у Другом светском рату, током немачке окупације. Према мишљењу архитекте Бранислава Стојановића, овај период представља успон споменичког стваралаштва:

Најомињем да је био добра великој уједној споменичкој стваралаштву код нас. [...] То је било време када су искрили стваралачки таленти наших народа – нејосредних носиоца идеја, решења, дела: архитекта, скулптора, урбаниста, уметника уједно. Иза су биле године разрешавања и на теоријском пољу: на синтези – какву значи споменик: једносно, архитектонско-ликовној синтези. То је и време: говора кроз вредности идеја и дела; времена истосмерних јушевих друштвених стремљења, уметничких инспирација и стваралачких способности.¹

Тада настаје нова концепција спомен-обележја заснована на симбиози архитектуре, скулптуре, урбанизма и уметности. У тадашњој Југославији је била актуелна политика сећања када је изведен велики број значајних споменичких обележја. Ови приступи су имали за циљ не само да прикажу трагичност догађаја већ и да помире завађене народе.² Иницијатива за обележавање места на којем су вршене егзекуције, стрељања, злостављања, у начелу страдања људи – потекла је преваходно од локалног становништва, чланова породица жртава,

оних који су преживели рат и били сведоци трагедије. Поред тога постојала је подршка државе, односно то је било у складу с њеном политичком идеологијом заснованом на хероизацији жртава и изграђивању националног јединства.³ Споменици су грађени у славу страдалих који су свој живот дали за отаџбину. Сврха организовања конкурса за спомен-обележја била је испитивање стручне јавности о начинима обележавања места страдања великог броја људи. Многа јавна надметања дала су позитивне исходе, успешна решења која су потом реализована. Међутим у Јајинцима, надомак Београда, иако се уложио велики напор да се дође до прихватљивог решења, о чему нам сведоче два јавна конкурса, није дошло до реализације ни једног од првонагађених радова. Иако су оба конкурса расписана у периоду великог успона споменичког стваралаштва у Југославији, поставља се питање који су разлози њиховог нереализовања. Поред тога, првонагађени радови архитеката Зденка Колација и Марка Мушића са својим тимом – направили су искорак у односу на тадашњи актуелни приступ и формирали нови, промишљајући о местима страдања кроз садејство скулптуре и архитектуре. Предмет овога рада јесте студија случаја њихових решења, кроз коју ће се тумачити разлози пројектантских одлука које су доносили.

Стрелиште у Јајинцима 1941–1943.

Немачке окупационе трупе ушле су у Београд 12. априла 1941. године. Да би угушили отпор, формирали су концентрационе логоре и планирали начине истребљења народа нижих раса (Јевреја и Рома), партизана, активиста, припадника Народнослободилачког покрета, али и невиних грађана. Најмасовнија страдања догодила су се на стрелишту у Јајинцима. Стрелиште је представљало војни објекат. Изграђено је пре рата у периоду од 1935. до 1941. године.⁴ Одабир места за егзекуцију није био случајан. Многи природни услови и положај војног стрелишта у Јајинцима погодвали су да се баш на овом месту изврши масовно стрељање. Није био много удаљен од Бањичког логора, из којег су заробљеници довођени на

стрељање. Сам простор био је добро изолован. До места погубљења водио је стрелишни пут окружен растињем. Постојање денивелације терена и пошумљених грудобрана на ободима онемогућавали су затвореницима да умакну мецима. У исту сврху је око стрелишта била подигнута висока ограда од асура. Пуцњава која се чула није била новина за становништво околних насеља, јер су се на овом простору раније вршиле војне вежбе.⁵

Прва стрељања су се догодила у јулу 1941. године и трајала су све до средине новембра 1943. године. Претпоставља се да је на стрелишту у Јајинцима стрељано око 80 000 људи, међутим, тачан број жртава се не зна. Немци су примењивали различите методе насилне смрти. Неки су били стрељани, неки угушени гасом, неке су вешали, док су неки умирали услед зверског злостављања. Нису имали самилости ни према деци. Најмлађа жртва била је беба од 13 месеци.⁶

Како би сакриле трагове злочина, немачке окупационе снаге примењивале су два метода. Први метод се заснивао на уништавању трагова одмах након стрељања. У том случају су жртве закопаване на скривеним местима, при чему би припадници окупационих власти добро поравнавали земљу и нису обележавали гробове. Посипали су преко лешева киселину како би убрзали процес распадања.

Други метод који су користили да прикрију злочин јесте ексхумација и спаљивање лешева у заједничким гробовима. Овај метод су примењивали од новембра 1943. године па све до јесени 1944. године. Копање гробова, вађење лешева и припрему за спаљивање, обављали су притвореници Бањичког логора. Били су приморани да откопавају лешеве страдалих. Након спаљивања, пепео би просипали по њивама у Јајинцима.⁷

*Оћкојавам са двојицом друјова ћарћију од ћирисћиа лешева у једном масовном ћробу. Сав ћрећирнуо од ужаса ћрејознајем ћоћћиуно очуван леш друја Слободана Јовановића, земљорадника из села Границе. Пре деветћ месеци вечера сам у ћејовој кући. А сада! Лице је ћоћово свеже и очувано, жућћо - земљане боје. Као да ћа ћледам живоћ. Сада ћреба да му ћило однесем на ломачу. Ноће ми клецају.*⁸

Сл. 1 / Подручје Спомен-парка Јајинци
(извор: Бићаљи-Мерин1958: 10)

На основу речи преживелог заробљеника Душана Дрче, сазнајемо да су дневно откопавали око 800 стрељаних људи.⁹

*Немци нас нећресћано ћерају да брже радимо. Њима се жури јер ћреба сакрићти злочине, чије ћрајове морамо ми уклањати. Требало им је ћо да их не би ћризла и ћроћонила савесћи. Не ћихова, јер је они нису имали, нећо савесћи човечансћива.*¹⁰

Информације о неделимa окупационих власти које су чинили на стрелишту у Јајинцима познате су нам захваљујући неколико затвореника који су успели да побегну. Један од њих био је Душан Дрча из Бијељине, који је у тексту *У Јајинцима* сликовито описао дане проведене у Бањичком логору и на ископавању лешева у Јајинцима. Једино на основу сведочења људи који су били део догађаја можемо установити да су видели ужасне призоре и претрпели велике страхове. Данас на локалитету стрелишта у Јајинцима нема значајнијих трагова стратишта

Сл. 2 / Споменик стрељанима, аутор Лојзе Долинар и архитекта Леон Кабиљо
(извор: Хорвајинчић 2012–2015: 265)

Сл. 3 / Рељеф палих бораца, аутори Стеван Боднаров и архитекта Леон Кабиљо
(извор: Хорвајинчић 2012–2015: 266)

осим топографије терена и очуваности делова стазе којом су затвореници довођени на стрељање.

Трагање за решењем Спомен-парка Јајинци

Спомен-парк Јајинци налази се 11 км јужно од Београда и обухвата простор између градских насеља Јајинци и Раковица, на путу за Авалу (сл. 1). Позициониран је на падини, подножју Торлака, видиковца који припада шумском комплексу *Титов Јај*. Данас је, поред Авале, једно од најпосећенијих излетишта Београђана.¹¹ На овом подручју у периоду од 1941. до 1943. године стрељано је око 80 000 људи доведених из логора Бањица, Топовске шупе и Сајмишта.¹²

Иницијатива за обележавање места страдања на стрелишту у Јајинцима дата је средином 1948. године, када је расписан први конкурс који није дао очекиване резултате. Те године, поред Јајинаца, расписани су и конкурси за жртве фашизма у Крагујевцу, Краљеву, Титовом Ужицу и Приштини. Вајар Лојзе Долинар је на том конкурс освојио другу награду (прва награда није додељена).¹³ Његово решење је полазна основа за *Споменик стрељанима* (сл. 2), који чини скулптурална група од петнаест војника изведених у бронзи. Овај споменик је постављен на аутентично место

стрељања у Јајинцима средином педесетих година. Премештен је 1959. године у Краљево и представља централни споменик жртвама фашизма.¹⁴ Споменик је премештен да би се несметано извела нова концепција уређења Спомен-парка. Пре Долинаровог *Споменика стрељанима* 1951. године, на самом улазу у спомен-комплекс, на скретању с Авалског пута, постављен је зид с рељефом палих бораца, чији су аутори вајар Стеван Боднаров и архитекта Леон Кабиљо (сл. 3).¹⁵

Године 1955. склопљен је споразум Народног одбора града Београда, који заступа Одбор за подизање споменика стрељаним жртвама у Јајинцима, с архитектама Бранком Боном и Станком Мандићем за израду идејног решења уређења Спомен-парка.¹⁶ Њихово решење је прихватила Урбанистичка комисија града Београда, међутим, против извођења истог били су људи из политичког врха. Без обзира на то што је већ ангажован тим по позиву, Одбор је крајем 1956. расписао општи анонимни конкурс за идејно решење меморијалног комплекса. Пристигла су 33 решења. Прву награду је освојио рад Зденка Колација.¹⁷ Међу награђенима су били истакнути југословенски вајари и архитекти: Бернардо Бернарди, Душан Џамоња, Богдан Богдановић, Михајло Митровић.¹⁸ Иако је Одбор одобрио извођење пр-

вонаграђеног решења, инвеститори то нису учинили, уз образложење да се може извести скромније обележје које изискује мања финансијска средства. Одбор је у том случају био приморан да промени своју одлуку и обустави припрему документације за извођење. Након неуспелог покушаја да се изведе победничко конкурсно решење, Одбор је наставио сарадњу са Бранком Боном и сада Стеваном Милинковићем, са којима је поново склопљен уговор и настављен рад на доради идејног решења и изради главног пројекта. Тада је расељен део насеља, извршена експропријација земљишта, симболично је засађено 80 000 стабала и поплочан плато.¹⁹

Међутим, Генерални урбанистички план који је донет 1972. године предвидео је трасу новог пута авалско-шумадијског правца изнад Спомен-парка. Такође, донета је одлука и о подизању *Тийовој јаја*, који се граничи са Спомен-парком.

Скупштина града Београда је на основу члана 63. Закона о заштити културних добара и Статута града Београда 1980. године донела *Одлуку о пројекцији Спомен-парка Јајинци за културно добро – знаменито место*. Том одлуком дефинисане су и границе заштићеног простора које су биле идентичне границама бившег војног стрелишта.²⁰

На основу ових измена одлучено је да се 1980. године распише општи јавни анонимни конкурс. На конкурс се одазвало 58 ауторских тимова, међу којима су били великани југословенске архитектуре и уметности: Марко Мушић, Душан Џамоња, Миодраг Живковић.²¹ Међутим, Оцењивачки суд није био задовољан решењима која су пристигла на конкурс. Сматрали су да је потребно организовати конкурс по позиву. Иако су очекивали више од конкурса, прву награду с препоруком за извођење доделили су раду Марка Мушића уз образложење да се издваја од других пристиглих радова. Исход овог конкурса је био исти као и претходних. Финансијски трошкови су били превелики тако да се од извођења одустало. Аутор идејним решењем није обухватио све елементе како би се сагледали укупни

финансијски трошкови реализације, међутим, након допуне, трошкови су премашили предвиђени буџет.²²

Након тридесет година трагања за решењем Спомен-парка Јајинци и великим одзивом уметника за сваки од расписаних конкурса није дошло до реализације ниједног конкурсног решења. Касније, 1988. године, расписан је конкурс за идејно решење споменика, којим се захтевало да се уметне у урбанистичко решење Бранка Бона и Бранислава Мирковића.²³ Данас се на локацији Спомен-парка Јајинци налази решење вајара Војина Стојића (сл. 4), које је на конкурс из 1988. године освојило прву награду. Споменик је пројектован сам за себе и уметнут у постојеће урбанистичко решење.

Конкурс 1956/1957. године: Првонаграђено решење Зденка Колација

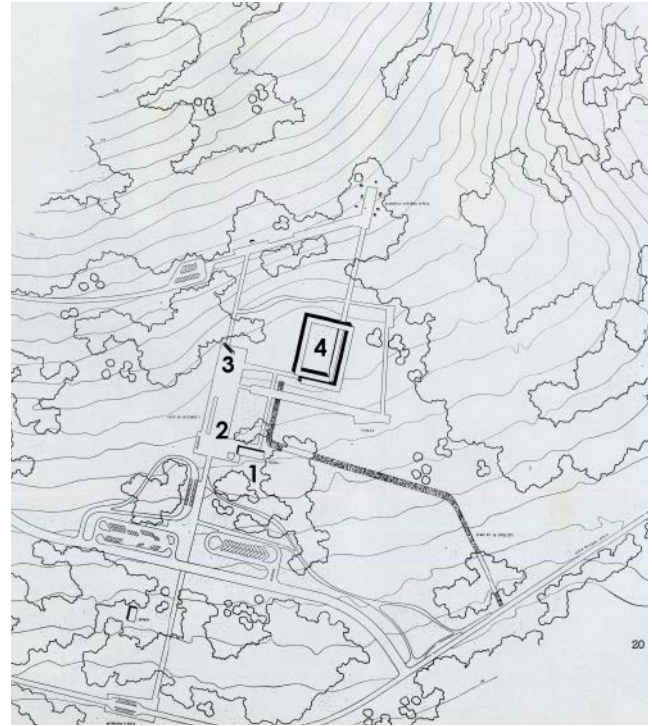
На јавном анонимном конкурсном крајем 1956. године, прву награду је освојило решење Зденка Колација, које је радио у коауторству с Костом Ангели Радованијем. Приступ Зденка Колација је више архитектонски него скулпторски. У свом богатом стваралачком опусу руководио се идејом *да се споменик подиже у садашњости да би у будућности посведочио прошлости*.²⁴ О томе нам сведочи и конкурсни рад за Спомен-парк Јајинце, кроз који је заједно с Костом Ангели Радованијем применио нов приступ интерпретације страдања и страха. Сведеним и једноставним архитектонским елементима, успостављају се просторне релације јасне архитектонске композиције, која оставља јак психолошки утисак на посетиоца. Решење је проистекло из уверења да губилиште треба очувати у аутентичном и неизмењеном облику и као такво га предати будућим генерацијама.

Према решењу Зденка Колација, предвиђена су два приступа меморијалном комплексу. Оба се одвајају са Авалског пута, при чему први омогућава приступ комплексу са западне стране, а други с јужне. Путање се сусичу на поплочаном платоу који је складно компонован

Сл. 4 / Изведени сименик Војина Сшојића
(фотографија А. Угриновић)

(сл. 5, бр. 1). Са његове десне стране предвиђен је музеј (сл. 5, бр. 2), док је на крају праволинијске процесије пројектован монументални стуб који је имао за циљ да нагласи простор за свечаност приликом обележавања годишњица страдања (сл. 5, бр. 3). Доминантан архитектонски елемент је бетонски зид који у виду бедема формира правоугаони затворени простор (сл. 5, бр. 4). На основу извештаја аутора сазнајемо да одабир места и форме просторног решења није случајан. Наиме, предвиђено је да се бедеми подигну око жичане препреке пред којом су вршена масовна стрељања. На тај начин аутори су обележили аутентично место страдања. Својим решењем нису третирали читав просторни обухват дат расписом конкурса, већ су интервенисали на месту на којем је потврђено да су се страдања догодила.²⁵ Некропола представља простор унутар бедема. Овај ограђени простор је симболично назван некрополем јер представља аутентично место на

Сл. 5 / Првонарађено решење на конкурсима 1956/1957.
(извор: Биџали-Мерин 1958: 20)

којем су вршена стрељања (сл. 6). Унутар бедема, на северној страни налази се осам рака које само симболизују гробове страдалих, међутим, у њима нису покопани њихови посмртни остаци. Аутор је излокацијом простора, користећи празнину, обележио место страдања.²⁶ Јачину у изразу ауторски тим постиже формирањем монументалних зидова с правоугаоним процепима. Улазни део у утврђени простор је наглашен закошеним зидовима који су међусобно паралелни и висине су око 10 м. Постављен је на аутентичном месту где су људи мучени пред стрељање.²⁷ Пројектом је предвиђено да посетилац када се нађе на тој процесији, између два монументална, висока зида, на малом међусобном растојању, једино види небо и светлост изнад своје главе, при чему диспозиција елемената ствара утисак безнађа, страха и стрепње. Просторним елементима стварају се ефекти који симулирају насилну смрт. У детаљу улазног дела, кроз перцепцију простора може се

Сл. 6 / *Макета* (извор: Бихаљи-Мерин 1958: 21)

читати драматичност. Након улаза кретање се наставља дуж рампе, која се издиже изнад тла с циљем да се не нарушава и не скрнави аутентични простор губилишта. На унутрашњим зидовима, у неправилно распоређеним правоугаоним процепима, налазе се скулптурални елементи изливени од бетона или клесани у граниту.²⁸ Скулптурална обрада је суптилна, ненаметљива, али оставља снажан утисак на посматрача. Тим решењем је постигнуто садејство архитектуре и скулптуре на суптилан начин. Након излаза из ограђеног простора некрополе стазом издигнутом изнад терена посетилац ступа у природно окружење и комплекс гробља народних хероја. Комunikације су пројектоване тако да се ходочашће завршава на приступном платоу с вертикалним елементом, где и почиње.

На основу претходно изложеног, ово решење представља нов искорак у конципирању спомен-обележја. Колацио је превазишао дотадашњи

тренд скулптуралне фигуралности и применом сведених геометријских елемената створио архитектонску композицију која треба да делује на чула посматрача, да најбоље дочара трауму. Ако поредимо Колацијево решење са Долинаревим *Спомеником сирељанима*, који је израђивао од 1942. до 1953,²⁹ или претходно постављеним Боднарским рељефом рађеним у духу социјалистичког реализма – можемо закључити да се Колацио руководио модернистичким постулатима у свом решењу меморијалног комплекса у Јајинцима. Он је одбацио до тада устаљени начин реализовања споменика у духу социјалистичког реализма, већ је тежио да кроз просторне односе архитектонских елемената створи празнину, изолованост и укаже на место страдања. Овај начин конципирања простора утиче на чула посматрача и њихов лични емоционални доживљај, остављајући могућност посетиоцима да својим поступцима, присуством, обичајима и кретањем кроз Спомен-парк креирају место сећања.³⁰

Међутим, било је опречних мишљења. У анкети НИИ-а (бр. 379), из 1958. године, Ђорђе Андрејевић Кун је изнео своја неслагања у вези с првонаграђеним радом Зденка Колација.

*Поред тога што има добре цивилизације, што је то радио један добар вајар, ипак је то – нејријачно ледати. [...] И ни то чему то не изазива у мени онај неопходни осећај борбености, још мање осећај трајичности, без чега ојет – нема никаквог смисла ни трајичности споменик.*³¹

Видимо да је првонаграђеном решењу замерено управо оно што је Колацио желео да избегне, а то је реалистична представа страдања.

Међу испитаницима анкете НИИ-а био је и Добрица Ђосић, који је отворио нека нова питања у свом коментару поводом резултата конкурса у Јајинцима, одржаног 1956. године.

Који данас шаленљивани и нормалан човек сме веровати да је нашао естетски израз за што хиљада смрти? Ко сме да тврди да постоји једно уметничко дело у историји које снагом своје садржаја и сујесности доскојно и верно одражава или изражава такав њовесни тренутиак као што је

*Јајиначка драма? Да ли уојишће уметности верно и достојно изражава и одражава своје време и онај животи и она умирања која савременици сведоче својим амбицијама, илузијама, осветљама, самоувереношћу, очајем, једном речју, условном, чак произвољном чињеницом – својим доживљајем.*³²

Добрица Ћосић проблематизује да ли се уопште кроз уметност може приказати овако тешка тема, суров чин страдања и трагедија и да ли ће неки аутор успети у томе. Пре свега, овај његов песимистичан став је оправдан имајући у виду да ниједно решење неће бити достојна представа трагичног догађаја. На основу свега претходно изнетог и концепције рада Зденка Колација, намеће се питање – да ли је један архитектонски елемент адекватан да се прикаже и евоцира успомена на 80000 стрељаних жртава?

Жири је имао примедбе на решење Колација, иако му је доделио прву награду. Замерили су му што није активирао читав простор војног стрелишта већ само аутентичан простор где су жртве биле стрељане. Поред тога, замерено му је што колски пут који води до гробља народних хероја пресеца рекреативне просторе и није добро повезан са осталим комуникацијама.³³

Поред многих опречних мишљења, замерки, планиран је да се споменик изведе у периоду од 1959. до 1961. године.³⁴ Од извођења пројекта се одустало исте године. Сматра се да су разлози због којих споменик није изведен сумња у исправност одлуке жирија, неспремност друштва да прихвати иновативност споменичке концепције, превисоки трошкови извођења, али и корупција, односно политичка позадина.³⁵

Конкурс 1980. године: Првонаграђено решење Марка Мушића

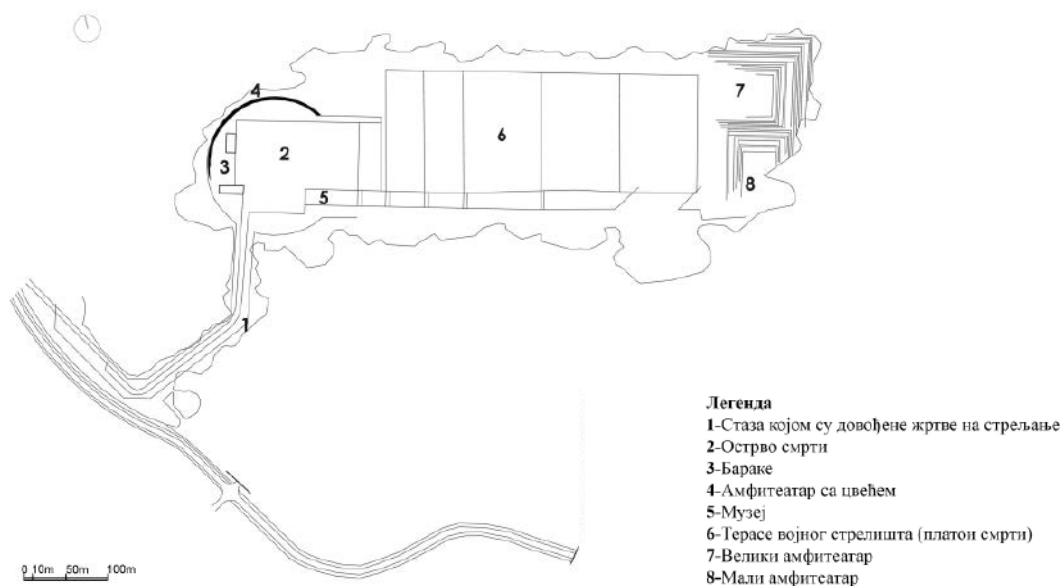
Вишедеценијско трагање за решењем Спомен-парка у Јајинцима наставило се расписивањем новог конкурса 1980. године. Иако у саопштењима стоји да оцењивачки суд (жири) није био задовољан пристиглим решењима, доделили су прву награду раду који се издвајао од осталих по својој концепцији. Прву награду је освојило

решење тима архитекте Марка Мушића. У свом образложењу, оцењивачки суд истиче:

*Његова идеја заснива се на стваралачком идентитету меморијалне традиције Србије, Југославије и Балкана и враћа нас на савремено концептуализовани архетипи толоса. [...] Оцењивачки суд је пошао од чињенице да аутор овога рада пре свега поштује аутентичности терена, нарочито стваралачки, и да га чак враћа у првобитно стање. Просторни обриси барака у том кругу сведени су на конструктивни цртеж који лебди над вечном водом. Са северне стране тај простор је издвојен кругом, заштићен и обрљен зидом који једном мерећиним обима закрљује светилишни простор.*³⁶

Приметно је да Мушић своје решење заснива на делу круга као обележју култног места. Представа круга којем фали један део има различита значења. Може се тумачити као гробно место, или може сугерисати на аутентичан простор и карактеристике терена војног стрелишта с насипима и грудобранима који онемогућавају бег и спасење. Иако је увео нов елемент – круг, односно део круга да прикаже простор губилишта, Мушић је ипак успоставио везу постојећег са сублимираним. Потврда за то су две бараке које је представио само у контурама. Он је такође увео воду на простор губилишта, која има значење реинкарнације и на тај начин изоловао посвећени простор.

Приступ Спомен-парку Мушић је предвидео с Авалског пута, при чему се кретање наставља стазом којом су одвођене жртве на стрељање (сл. 7, бр. 1). Овај пут је ограничен са обе стране воденом површином. Тему воде је увео јер жели да нагласи и сачува путању којом су корачали заробљеници у смрт. Овај пут је водио посетиоца до острва смрти (сл. 7, бр. 2), барака (сл. 7, бр. 3) и амфитеатра с цвећем (сл. 7, бр. 4). Мушић је поред старог пута желео да сачува аутентично и губилиште, односно острво смрти. Овај простор је такође изоловао водом и онемогућио људима да ходају и девастирају исти. На тај начин изолацијом је формирао култно, посвећено место страдалима. У југозападном делу

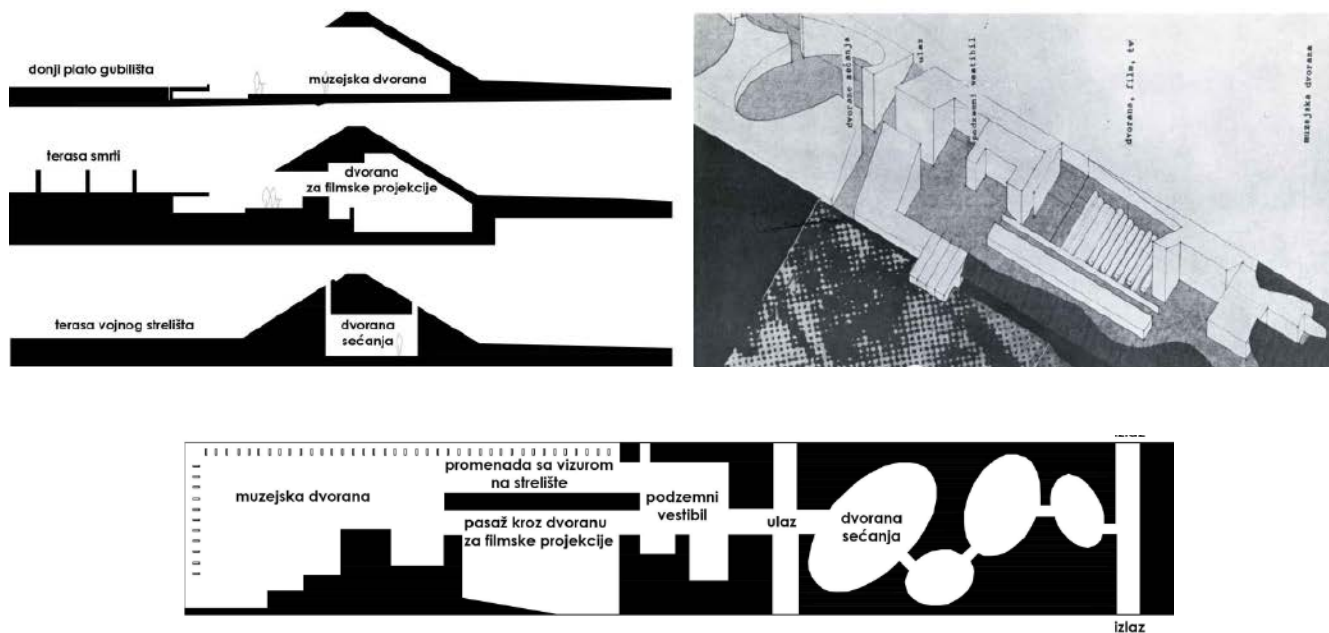
Сл. 7 / Првонаграђени рад Марка Мушића 1980.
(извор: Уметнички њавиљон „Цвијета Зузорић“ 1980)

позиционирао је лучни зид, односно амфитеатар цвећа. Амфитеатар је окружио поменути водену површину. На тај начин је створио један изолован простор који симулира безнађе и немогућство бега затвореника. Бараке је поставио на аутентичном месту где су постојале. Приказао их је поједностављено на нивоу конструктивног цртежа при чему се виде само њихови обриси, контуре, без зидова, крова и пода. Оне овако приказане су имале метафорично значење и представљале су симбол фашистичког недела. Мушић је на једноставан начин посетиоца подсетио на страхоте које су се догађале у овим баракама. Поставља их тако да *лебде* изнад водене површине.

Након острва смрти, пројектом је било предвиђено да се дође до тераса војног стрелишта (сл. 7, бр. 6), које прате денивелацију терена. Оне не би биле доступне посетиоцима физички, већ само визуелно из музеја. У јужном делу комплекса Мушић је пројектовао музеј у виду хумке, насипа (сл. 7, бр. 5). Карактеристично је да је са музејске галерије омогућио поглед на бараке. Ту слику можемо тумачити као опроштај од живота, као процесију од стационара до губилишта. Кретање кроз

музеј сећања (сл. 8), Мушић је испројектовао тако да се из више углова и са различитих нивоа пружају визуре на платое смрти (сл. 7, бр. 6). Пошто је музеј предвидео у оквиру земљане хумке, постоје процепи у виду стаклених површина преко којих се остварује визура, тако да посетиоци обилазећи поставку у музеју имају директну визуру на простор стрељања, при чему се стрелиште сагледава у равни ока. То је веома значајна карактеристика музеја условљена положајем који заузима. Кретање кроз музеј предвиђено је од музејске дворане преко променаде с визуром на стрелиште и пасажа за филмске пројекције, подземног вестибила до дворане сећања. Музеј је замишљен без експоната и има функцију да успостави визуелни контакт с простором губилишта. Простор стрелишта прати конфигурацију терена и обликован је спонтано природним елементима. Након излаза из музеја, на последњој тераси стиже се до великог (сл. 7, бр. 7) и малог амфитеатра (сл. 7, бр. 8), чиме се завршава процесија.³⁷

Жири је раду Марка Мушића доделио прву награду и дао препоруке за даљи рад. Захтевао је да се у даљој разради очува чистота основног концепта, односно да се не наруши иницијална

Сл. 8 / Музеј сећања (извор: Уметнички њавиљон „Цвијета Зузорић“ 1980)

просторна идеја изражене монументалности постигнуте једноставним елементима.³⁸

Жири је указао Мушићу да је неопходно да јасније прикаже амфитеатар цвећа, да укаже на висину и ширину лучног зида, врсту употребљеног материјала и начин његове обраде. Затим је тражено да се приликом увођења водених површина дефинишу технички елементи: потребна количина воде, да ли вода кружи или негде отиче и где, на који начин се одржава током зиме. Од ових техничких захтева је у великој мери зависила и висина финансијских средстава потребних за извођење.³⁹

Можемо закључити да је аутор применио другачије приступе у обликовању сакралног и профаног простора. Читав простор је активирао уз минималне интервенције, трудећи се да задржи топографију терена. Његово решење представља спој природног и артифицијелног. У њему се чита да није имао намеру да савлада природу и пејзаж, већ да је инспирисан топографијом терена начинио креативне интервенције које су само унапредиле коришћење простора.

Уместо закључка: Могући разлози нерелизовања првонаграђених конкурсних решења за Спомен-парк Јајинци

Допринос и значај ова два конкурса за Спомен-парк Јајинци заснивају се на стварању новог приступа у обележавању места страдања. Аутори првонаграђених анализираних конкурсних решења за Спомен-парк Јајинци напуштају пројектовање споменика као фигуралне представе и уводе апстрактне елементе и интегришу их у пејзаж, при чему својом формом, материјализацијом, смењивањем светла и сенке утичу на емотивни доживљај посматрача. Апстрактни елементи формирају просторне релације и амбијенте, симулирајући трауму и страх пред страдање. Аутори експериментишу с контекстом, топографијом терена, формирајући *land art* решења. У том случају више не говоримо о споменику као монументалном скулптуралном елементу, него о меморијалним, спомен комплексима и/или парковима. Просторна анализа примењених пројектантских стратегија за Спо-

мен-парк Јајинци значајна је јер су многа решења направила искорак и прешла с монументалне скулптуралне представе на архитектонску, чија монументалност није остварена великим димензијама него просторним релацијама. Свакако можемо закључити да оба првонаграђена решења представљају синтезу скулптуре, архитектуре и пејзажне архитектуре.

Иако ниједно конкурсно решење није изведено, после тридесет година трагања за њим, сматрамо да конкурси расписани 1956/1957. и 1980. представљају искорак у начину обележавања сећања на страдале током немачке окупације од 1941. до 1943. године. Оба конкурса можемо сматрати почетком и крајем извођења меморијалних споменика и спомен-комплекса у Југославији. Инсистирање на њиховом подизању у складу је с тадашњом политичком идеологијом, док се након смрти Јосифа Броза Тита ова пракса запоставља или чак потпуно напушта. Из тих разлога, након студије случаја могу се уочити различити приступи аутора, али и доминантни утицаји актуелних покрета у архитектури тога времена. Према Сањи Хорватинчић, конкурс из 1956/1957. је био значајан због утицаја модернистичког покрета и његовог уплива у домен југословенске меморијалне пластике.⁴⁰ То се код Колација манифестује кроз примену једноставних геометризованих елемената, који због великих димензија и положаја који заузимају у простору монументално делују на посматрача. Насупрот њиховим решењима, рад Марка Мушића настао је под утицајем постмодернистичког начина промишљања архитектуре. Код Мушића је изражен семантички приступ, који се најбоље може читати кроз елементе које је користио. Он је увео воду којом изолује путању којом су корачали заробљеници и на тај начин је оживео сећања на сам догађај и страдале.

Код оба рада евидентно је да су аутори своја решења конципирани инспирисани топографијом терена уносећи минималне интервенције. Поред ове сличности, можемо уочити и изражену процесуалност која интензивира драматичност и представља вид ходочашћа у част и славу страдалима.

Анализирани првонаграђени радови дали су боља просторна решења од изведеног, укључивши аутентичне елементе у интервенцију коју су интегрисали с природним окружењем. Поставља се питање зашто није дошло до реализације ниједног првонаграђеног решења, имајући у виду да су се оба конкурса расписала у периоду великог успона споменичког стваралаштва у Југославији. У архивским изворима сазнајемо да су разлози нереализације Колацијевог, а онда касније и Мушићевог решења, високи трошкови извођења. Међутим, питање је да ли је заиста оба пута недостатак финансијских средстава био разлог за одустајање од реализације првонаграђених решења. Овај аргумент Оцењивачког суда можемо прихватити, али имати на уму да разлози могу бити и политичке природе.

Вишедеценијско трагање за решењем Спомен-парка Јајинци говори нам о интересу државе да обележи места страдања жртва фашизма, о идеологији и јачању националног идентитета. Иако ниједно конкурсно решење није изведено, сходно изнетим просторним квалитетима анализираних решења сматрамо да су ова два конкурса дала велики допринос у формирању новог приступа у обележавању места страдања на југословенском простору и њиховој интерпретацији.

Александра П. Угриновић, асистент
архитекта
Архитектонски факултет
Универзитета у Београду
aleksandra.ugrinovic@arh.bg.ac.rs

НАПОМЕНЕ:

- 1] 1978: 47–48.
- 2] Horvatinčić 2012–2015: 278–279.
- 3] Manojlović Pintar 2014; Karge 2014; Путник 2014.
- 4] Одлука о проглашењу Спомен-парка Јајинци за културно добро – знаменито место 1980. (*Службени гласник СРС 28/77; Службени лист града Београда 7/79*): ЗЗСКГБ, фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5.
- 5] *Оценјивачки суд 1956*, delimični podaci o Strelištu u Јајинцима, privatna dokumentacija arhitekте Mihajla Mitrovića, učesnika konkursa za Spomen-park Јајинци 1956/1957.
- 6] *Истѿо*.
- 7] *Истѿо*.
- 8] Дрча, н. д.: 53–54; документација Завода за заштиту споменика културе града Београда, фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, *У Јајинцима*.
- 9] *Истѿо*.
- 10] *Нав. дело*: 49.
- 11] *Istorijat rada na uređenju Spomen-parka* (1980), u: Konkursu za idejno rešenje Spomen-parka Јајинци u Beogradu, Beograd: Odbor za dovršenje Spomen-parka Јајинци 1980, ZZSKGB, fond Spomen-park Јајинци: ZM-5.
- 12] Mirković 2012: 171–172.
- 13] Prema Horvatinčić 2012/15: 265.
- 14] *Nav. дело*: 266–267.
- 15] *Nav. дело*: 264–265.
- 16] *Istorijat rada na uređenju Spomen-parka* (1980), u: Konkursu za idejno rešenje Spomen-parka Јајинци u Beogradu, Beograd: Odbor za dovršenje Spomen-parka Јајинци 1980, ZZSKGB, fond Spomen-park Јајинци: ZM-5.
- 17] Stojanović 1978: 46–48.
- 18] Bihalji-Merin 1958.
- 19] *Istorijat rada na uređenju Spomen-parka* (1980), u: Konkursu za idejno rešenje Spomen-parka Јајинци u Beogradu, Beograd: Odbor za dovršenje Spomen-parka Јајинци 1980, ZZSKGB, fond Spomen-park Јајинци: ZM-5.
- 20] Одлука о проглашењу Спомен-парка Јајинци за културно добро – знаменито место 1980 (*Службени гласник СРС 28/77; Службени лист града Београда 7/79*): ЗЗСКГБ, фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5.
- 21] Umetnički paviljon „Cvijeta Zuzorić“ 1980.
- 22] *Istorijat rada na uređenju Spomen-parka* (1980), u: Konkursu za idejno rešenje Spomen-parka Јајинци u Beogradu, Beograd: Odbor za dovršenje Spomen-parka Јајинци 1980, ZZSKGB, fond Spomen-park Јајинци: ZM-5.
- 23] Prema Horvatinčić 2012–2015: 270.
- 24] Kolacio 1984: 5.
- 25] Bihalji-Merin 1958: 17.
- 26] Horvatinčić 2012–2015: 276.
- 27] Stojanović 1978: 49.
- 28] Horvatinčić 2012–2015: 274.
- 29] *Нав. дело*: 266.
- 30] *Истѿо*: 276.
- 31] *Истѿо*.
- 32] *Нав. дело*: 277.
- 33] Bihalji-Merin 1958: 17.
- 34] Horvatinčić 2012–2015: 278.
- 35] Prema Horvatinčić 2012–2015: 278.
- 36] *Izveštaj o organizovanju, sprovođenju i rezultatima konkursa za idejno rešenje Spomen parka-Jajinci u Beogradu* (1980), Beograd: Odbor za dovršenje spomen-parka Јајинци 1980: ZZSKGB, fond Spomen-park Јајинци, ZM-5: 3.
- 37] *Izveštaj o organizovanju, sprovođenju i rezultatima konkursa za idejno rešenje Spomen parka-Jajinci u Beogradu* (1980), Ocenjivački sud: ZZSKGB, fond Spomen-park Јајинци, ZM-5: 3.
- 38] *Preporuke raspisivaču konkursa i autoru prvonagrađenog rada za dalji rad i saradnju* (1980), Ocenjivački sud: ZZSKGB, fond Spomen-park Јајинци, ZM-5: 1.
- 39] *Истѿо*: 1–3.
- 40] Horvatinčić 2012–2015: 271–272.

ЛИТЕРАТУРА:

Bihalji-Merin, O. (1958), *Jajinci* : povodom konkursa za idejni projekat spomenika žrtvama fašizma, Јајинци – Jugoslavija. Beograd: Publicističko-izdavački zavod „Jugoslavija“

Karge, H. (2014), *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd: XX vek.

Kolacio, Z. (1984), *Spomenici i obilježja (1953–1982)*, Zagreb: Globus.

Manojlović Pintar, O. (2014), *Arheologija sećanja: Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd: Čigolja.

Mirković, J. (2012), *Istraživanja i memorijalizacija genocida i ratnih zločina*, Beograd: Muzej žrtava genocida.

Одлука о проглашењу Спомен-парка Јајинци за културно добро – знаменито место (1980), *Службени гласник СРС 28/77*;

Службени листи града Београда 7/79, Београд: Скупштина града Београда: ЗЗСКГБ, фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5.

Путник, В. (2014), *Меморијална скулптура Миограја Живковића (период 1960–1980)*, у: Зборник радова са академске конференције Јавни споменици и спомен-обележја: колективно памћење и/или заборав, ур. Живковић Н., Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда: 115–124.

Stojanović, B. (1978), *Dovršenje spomen-parka Jajinci, Urbanizam Beograda* 53–54 (Beograd): 37–56.

Izložba konkursnih radova za idejno rešenje Spomen-parka Jajinci u Beogradu : Umetnički paviljon „Cvijeta Zuzorić“ (1980), katalog, 4. decembar - 15. decembar, Beograd: Odbor za dovršenje Spomen-parka Jajinci : Umetnički paviljon „Cvijeta Zuzorić“.

Horvatinčić, S. (2012–2015), *Povijest nemogućeg spomenika: Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti: 32–33/34–35, 261–282.

Summary: ALEKSANDRA UGRINOVIĆ

UNREALIZED COMPETITION WINNING CONCEPTUAL DESIGNS FOR MEMORIAL PARK IN JAJINCI BY ZDENKO KOLACIO AND MARKO MUŠIĆ

Memorial Park in Jajinci is located 11km south of Belgrade. In this area, during the German occupation from 1941 to 1943, about 80,000 people were shot. During the period of the memorial monuments expansion in the post-war Yugoslavia, from 1960s to 1980s, although two competition for conceptual designs were launched, neither of the first-awarded designs for the Memorial Park in Jajinci was realized.

The first competition was launched in late 1956, and the first prize awarded to the work of Zdenko Kolacio in co-operation with Kosta Angeli Radovani. Initially it was planned that the winning conceptual design be implemented, however, it was abandoned. After the decision to designate the Memorial Park in Jajinci a cultural heritage in 1980, the Evaluation Committee announced a new general, public, anonymous competition. First prize was awarded to the team led by architect Marko Mušić.

The authors of both winning designs abandoned the idea of a monuments as figural object; they introduced abstract elements and integrated them into the landscape, affecting with their form, materialization, and the shift of light and shadow, the emotional experience of the observers. Both first-awarded concepts represented the synthesis of sculpture and architecture and their integration into landscape. By interpreting the designing strategies of the authors, one can notice the influence of current movements in the architecture of that time. Kolacio was influenced by the modernist movement that manifested itself in the application of simple, geometric elements, which due to their size and position in space, seemed monumental to the observers. The dominant architectural element was a concrete wall forming a rectangular enclosure in the form of ramparts. The entrance to the fortified area was emphasized by the sloping walls. A visitor standing between two monumental, high walls erected at a small distance from one another, would only see the skys and light from above: such disposition of elements would leave the impression of hopelessness, fear and anxiety. Contrary to his solution, the work of Marko Mušić was created under the influence of the post-modernist way of thinking about architecture. It used a semantic approach to it. Its characteristically introduced water into the proposed design, but just in those places where the shooting occurred, thus isolating the space of suffering and interpreting the event.

The competitions and the decades-long search for the right solution for the Memorial Park in Jajinci tell of the state's interest in marking the places of suffering of the victims of Fascism, in the ideology and in the strengthening of national identity. These two competitions represented the beginning and the end of erecting the memorial monuments and memorial complexes in Yugoslavia. Although no competition solution was ever implemented, due to their spatial characteristics they left a great mark on and influenced the designs for the memorial park that are to follow. For these reasons, they should by no means be neglected; on the contrary, their place in the Yugoslav history of memorial plastics should be promoted.

Aleksandra P. Ugrinović, teaching fellow,
 Architect
 Faculty of Architecture, University of Belgrade
 aleksandra.ugrinovic@arh.bg.ac.rs

Illustrations:

- Fig. 1 The area of Memorial Park in Jajinci, taken from Bihalji-Merin, O. (1958). *Jajinci – Povodom konkursa za idejni projekat spomenika žrtvama fašizma, Jajinci Jugoslavija*. Belgrade: Publishing Institute (page 10)
- Fig. 2 The monument to the shot dead by Lojze Dolinar, architect Leon Kabilj, taken from Horvatinčić, S. (2012–2015). *Povijest nemogućeg spomenika: Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima*, Zagreb: Institute of Art History, 32–33 / 34–35, 261–282
- Fig. 3 The relief of fallen fighters by Stevan Bodnarov and architect Leon Kabilj, taken from Horvatinčić, S. (2012–2015). *Povijest nemogućeg spomenika: Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima*, Zagreb: Institute of Art History, 32–33 / 34–35, 261–282
- Fig. 4 The realized monument designed by Vojin Stojić, photo of the author A. Ugrinović
- Fig. 5 The winning conceptual design of the 1956/7 competition, taken from Bihalji-Merin, O. (1958). *Jajinci – Povodom konkursa za idejni projekat spomenika žrtvama fašizma, Jajinci Jugoslavija*. Belgrade: Publishing Institute
- Fig. 6 Model, taken from Bihalji-Merin, O. (1958). *Jajinci – Povodom konkursa za idejni projekat spomenika žrtvama fašizma, Jajinci Jugoslavija*. Belgrade: Publishing Institute
- Fig. 7 The winning conceptual design by Marko Mušić from 1980, taken from the Art Pavilion Cvijeta Zuzorić (1980). *Exhibition of competition works for the conceptual design of Memorial Park in Jajinci in Belgrade*
- Fig. 8 Museum of Remembrance, taken from the Art Pavilion Cvijeta Zuzorić (1980). *Exhibition of competition works for the conceptual design of Memorial Park in Jajinci in Belgrade*